

ANTROPOGEN LANDSHAFTLAR VA UNING TIPLARI**Karimova Muattarbonu Abdujabbor qizi***Andijon pedagogika instituti**Geografiya va iqtisodiy bilim asoslari**yo`nalishi 3-bosqich 301-guruh talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada yer yuzida inson ta'sirida ozmi-ko'pmi o'zgarmagan yoki insonning bevosita yoki bilvosita ta'siri asoratini sezmaganda landshaftlar deyarli qolmaganligi, ammo qaysi landshaft qay darajada antropogenlashgan va ularni qachon antropogen landshaft deb atash mumkin yoki tabiiy landshaftga aylanadi, degan savollarning javobi haligacha muammoli va munozaraligi, ana shunday munozarali savollardan yana biri tabiiy landshaftlar antropogen landshaftlarga aylanishi uchun uning bir komponentigina o'zgarishi kifoyami yoki barcha komponentlar bir yo'la o'zgartirilgan bo'lishi kerakmi, degan savolga javob yoritiladi.

Kalit so'zlar: landshaft, antropogen landshaft, tabiiy, jamiyat, inson, tabiat, iqlim, suv, tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosi, komponentlar.

АННОТАЦИЯ: В этой статье на земле почти нет ландшафтов, которые не изменились бы в той или иной степени под влиянием человека или не ощутили на себе осложнений прямого или косвенного воздействия человека, но какие ландшафты в какой степени и когда можно назвать антропогенными? антропогенные ландшафты или становятся природными ландшафтами ответ на эти вопросы до сих пор остается проблематичным и спорным, и еще один такой же спорный вопрос заключается в том, достаточно ли изменить один компонент природных ландшафтов, чтобы он стал антропогенным, или все компоненты должны быть изменены одним способом.

Ключевые слова: ландшафт, антропогенный ландшафт, природа, общество, человек, природа, климат, вода, почва, растительный и животный мир, компоненты.

ANNOTATION: In this article, there are almost no landscapes left on the earth that have not changed more or less under the influence of humans or that have not experienced the complications of direct or indirect human influence, but which landscapes are anthropogenic to what extent and when they can be called anthropogenic landscapes or become natural landscapes the answer to these questions is still problematic and controversial, and another one of such controversial questions is whether it is enough to change one component of natural landscapes into anthropogenic landscapes, or whether all components should be changed in one way

Key words: landscape, anthropogenic landscape, natural, society, human, nature, climate, water, soil, flora and fauna, components.

Barcha tirik mavjudotlar qatori inson hayotini ham atrof-muhitsiz, tabiatsiz tasavvur qilish qiyin. Inson organizmi ko'p jihatdan tabiiy komponentlar havo, suv, o'simlik, tuproq, hayvonot va hokazolar bilan bog'liq. U tabiatdagi moddaning aylanma harakati doirasidadir va uning qonuniyatlariga bo'ysinadi. Bundan tashqari

inson ongli mavjudotdir va u o`z mehnatini osonlashtirish yuqori samaraga erishish uchun turli mehnat kurollardan texnika kuchidan foydalanadi. U boshqa organizmlardan farqli ularoq ijtimoiy mavjudoddir. Jamiyat a`zosidir. Shuning uchun uning hayoti biologik omillardan tashqari ko`pgina ijtimoiy omillar bilan ham belgilanadi.

Inson bevosita va bilvosita yerga, tuproqqa, suvga, havoga, o`simlik va hayvonot dunyosiga ta`sir etmokda. Bu bilan u o`z oldiga qo`ygan maqsadlariga erishmokda. Ammo ba`zan o`zi kutmagan, ayrim salbiy oqibatlarining yuzaga kelishiga ham sababchi bo`lib qolmokda. Bunda salbiy oqibatlarining ba`zilari dunyoviy tus olmokda va olimlarni jamoatchilikni tashvishga solmoqda.

XX- asrning 40-50 yillarida geografiya adabiyotida madaniy landshaftlar yoki o`zgartirilgan landshaftlarga bag`ishlangan ilmiy maqolalarning birin-ketin paydo bo`lishi antropogen landshaftshunoslik poydevorining shakllanishiga kuchli turtki bo`ladi. Bu borada ayniqsa G.Y. Saushkinning (1946) «Madaniy landshaftlarni o`rganish uchun geografiyaning alohida tarmog`i bo`lishi kerak», degan fikri muhim ahamiyatga ega bo`ldi. Uning 1947 yilda nashr qilingan monografiyasida esa qishloq xo`jalik landshaftlari haqida jiddiy fikrlar keltirilgan. 1970 yilda Voronej davlat universitetining professori F.N.Milkov o`zining «Landshaftnaya sferi zemli» nomli kitobida inson tomonidan barpo etilgan majmualarni o`rganish bilan antropogen landshaftshunoslik shug`ullanish kerak» deb ta`kidlab o`tganidan so`ng landshaftshunoslik tarkibida yangi bir ilmiy yo`nalish «Antropogen landshaftshunoslik» shakllana boshladi. Bu yo`nalishni hatto «bilimlarning yangi tarmog`i» deb atadilar.

«Oxrana landshaftov» izohli lug`atida xususiyatlari inson faoliyati natijasida yuzaga kelgan landshaftlar antropogen landshaftlardir va ular o`zining tabiiy ta`riflarini saqlab qolgan taqdirda ham o`zida madaniy o`simliklar o`zgargan tuproq xususiyatlari yer osti va usti suvlari tartibi ko`rinishda «antropogen» mazmun kasb etgan bo`ladi deb yozilgan. Bunday holda Yer yuzida tarqalgan landshaftlarning ko`pchiligini antropogen landshaftlar qatoriga kiritsak bo`ladi. Ular tabiiy sifatlaridan bo`lak ikkinchi xil, ya`ni ijtimoiy sifatlar ham kasb etgan bo`ladi.

Yuqorida keltirilgan bir qator fikrlarning tahlili shuni ko`rsatadiki yer yuzida inson ta`sirida ozmi-ko`pmi o`zgarmagan yoki insonning bevosita yoki bilvosita ta`siri asoratini sezmagani landshaftlar deyarli qolmagan. Ammo qaysi landshaft qay darajada antropogenlashgan va ularni qachon antropogen landshaft deb atash mumkin yoki tabiiy landshaftga aylanadi, degan savollarning javobi haligacha muammoli va munozaralidir. Ana shunday munozarali savollardan yana biri tabiiy landshaftlar antropogen landshaftlarga aylanishi uchun uning bir

komponentigina o'zgarishi kifoyami yoki barcha komponentlar bir yo'la o'zgartirilgan bo'lishi kerakmi, degan savoldir.

Bunga javoban F.N. Milkov (1978) tabiiy landshaftni antropogen landshaftga aylantirish uchun uning xoxlagan bir komponentini o'zgartirish kifoya deb hisoblaydi. Bu fikrning asosida komponentlarning landshaft hosil qiluvchi omil sifatidagi ahamiyati tenglidir, degan tassavur yotadi.

Landshaftlardan xalq ho'jaligi maqsadlarida to'g'ri va oqilona foydalanish, uning ifloslanishi va buzilishining oldini olish yoki muhofaza qilish bilan bog'liq bo'lgan muammolarni to'g'ri hal etish landshaftlarning qaysi komponentga asosiy yetakchi yoki bosh rolni o'ynashini to'g'ri hal qilib olish mumkin va prinsipial ahamiyatga egadir. Chunki inson landshaftga ta'sir etaversayu, ammo biz landshaftning geologo-geomorfologik asosi qachon o'zgarar ekan, deb kutib o'tirishimizning o'zi bir yoqlamalik va xatolikka olib kelishi mumkin. Yuqorida birma-bir keltirilgan fikrlardan to'g'ri xulosa chiqarib olish uchun hamda antropogen landshaftlar haqida malum tassavurga ega bo'lish uchun landshaftning komponentlari va omillari haqida yana bir bor eslatib o'tishga to'g'ri keladi. Ko'pchilik tabiiy geograflarning ta'kidlashiga ko'ra geotizimlar asosan tog' jinslari suvlar, havo massalari tuproqlar, o'simlik qoplami va hayvonot kabi moddiy komponentlardan tuzilgandir. Ular o'zaro bog'liq va o'zaro ta'sirdadir. Ular orasida muttasil modda almashinib turadi. Ushbu komponentlar landshaftlar vertikal tarkibining shakllanishida tarkibiy qismlar sifatida ishtirok etadi.

Komponentlarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, ularning har bir tarkibida boshqa komponentlarga xos bo'lgan moddalar ham ishtirok etadi. Masalan, landshaftlarning havo komponenti tarkibida atmosfera gazlaridan tashqari suv bug'lari turli chang zarralari, o'simlik changlari mikroorganizmlar ham aralashgan bo'ladi. Xuddi shunday landshaft suvlar tarkibida ham, havo, erigan, nuragan va yuvilgan tog' jinslari, o'simlik va hayvonot, ular qoldiqlarida va hokazolarda uchraydi.

Landshaft hosil qiluvchi omillar haqida so'z yuritilganda, ko'pincha u yoki bu komponentning ayrim xususiyatlari ko'zda tutilganligini yoki komponent landshaftda ma'lum bir kuch sifatida ishtirok etsagina uni omil deb hisoblash hollarini ko'ramiz. Ayrim hollarda esa landshaftga tashqaridan bo'ladigan kuchlarni omil sanashadi. Masalan quyosh radiatsiyasi yerning gravitatsiya kuchi, yerning ichidan bo'ladigan tektonik kuchlar havo sirkulyatsiyasi va hokazo.

Aslini olganda landshaftlar juda ko'p turli tuman omillar ta'sirida shakllanadi. Ular landshaftlarda turli sifat va xususiyatlarning shakllanishida turlicha ahamiyat kasb etadi. Agar landshaftlarning shakllanishida ma'lum bir turdagi omillar

ahamiyatli hisoblansa, ularning tabaqalanishida yoki rivojlanishida boshqa bir turdagi omildir. Landshaftlarning o`zgarishida esa yana bir boshqa guruh omillar ahamiyatli bo`lishi mumkin. Shu nuqtai-nazardan qaraganda tabiiy landshaftlarning antropogen landshaftlarga aylanishida antropogen omil asosiy kuch sanaladi. Shuning uchun ham inson faoliyati ta`sirida o`zgargan landshaftlarni antropogen landshaftlar deb atashdan ko`ra antropogen landshaftlar omil ta`sirida o`zgargan landshaftlar deb atash to`g`riroq bo`lar edi. Bunda inson ta`sirida tabiiy jarayon hamda tashqaridan ta`sir etadigan omil deb qaralmog`i lozim.

Insoning xo`jalikdagi faoliyati ta`sirida landshaftlarning o`zgarish darajasi, miqiyosida va jadalligi turlicha bo`ladi. Bu bir tomondan landshaftlarning o`ziga xos bo`lgan tabiiy xususiyatlari bilan bog`liq bo`lsa ikkinchi tomondan insonning landshaftga ta`sir etishi harakteri bilan bog`liqdir. Landshaftlarning tabiiy xususiyatlari, ya`ni o`zini-o`zi boshqarish va qayta tiklash xususiyatining kuchli yoki kuchsizligi tashqi kuchlar (shu jumladan inson faoliyati ham) ta`siriga chidamliligi yoki chidamsizligi turli landshaftlarda har xil bo`ladi. Shu bilan birga inson faoliyati ham turlichadir. Masa-lan, inson landshaftlarga tog`-kon sanoati sharoitida bir xil ta`sir ko`rsatsa, shahar qurilish sharoitida boshqa xil, dexqonchilik, chorvachilik, o`rmon xo`jaligi sharoitida esa yana boshqacharok ta`sir etadi. Natijada xilma-xil o`zgargan landshaftlar hosil bo`ladi va ularni tasniflash zarurati tug`iladi.

A.G. Isachenko (1991) inson faoliyatining landshaftlar ta`siri va uning nazariy muammolari haqida fikr yuritir ekan inson tomonidan o`zgartirilgan landshaftlar tasnifi tabiiy landshaftlar tasnifiga bog`liq bo`lishi lozimligini uqtiradi va tabiiy landshaftlarning turli xil tasniflarga tadbiiq etish mumkin bo`lgan hamda o`zgartirilgan landshaftlarning sifat jihatidan anchagina yiriklashtirilgan birliklarini aks etgiruvchi tasnifini tavsiya etadi. Ushbu tasnifda asosan to`rt guruh landshaftlar aks ettirilgan:

1. Shartli o`zgartirilmagan (ibtidoiy) landshaftlar. Ular bevosita inson ta`siriga va xo`jalikdagi faoliyatiga duchor bo`lmagan landshaftlardir. Ularda inson faoliyatining kuchsiz va bilvosita ta`siri izlarinigina payqash mumkin, xolos;

2. Kuchsiz o`zgartirilgan landshaftlar. Bular asosan inson faoliyatining ekstensiv (ovchilik, baliqchilik kabi) ta`siriga duchor bo`lgan landshaftlar. Bunday landshaftlarda inson faoliyati ayrim komponentlargina ta`sir etib, tabiiy aloqadorliklar hali bo`zilmagan va avvalgi o`z holatini tiklab olish mumkin.

3. Buzilgan (kuchli o`zgartirilgan) landshaftlar. Bu guruhdagi landshaftlar asosan inson faoliyatining jadal xili ta`sirida o`zgargan landshaftlardir. Ularning

ko`p komponentlari o`zgarib, landshaftlar tarkibsining sezilarli darajada buzilishiga olib kelgan;

4. Madaniy landshaftlar tarkibini inson tomonidan jamiyat manfaat-larini ko`zlagan va ilmiy asoslangan holda oqilona o`zgartirilgan landshaft-lardir.

Shunga o`xshash tasnifimiz D.L. Armandning (1975) kitobida ham uchratamiz. U inson faoliyati ta`sirida o`zgargan landshaftlarni besh turga bo`ladi. Bular:

1. Deyarli butunlay o`zgartirilgan landshaftlar (shaharlar, tog`-kon sanoati rivojlangan hududlar).

2. Kuchli o`zgartirilgan landshaftlar (ekin dalalari, daryo va kullar).

3. Anchagina o`zgartirilgan landshaftlar (borish va kirish mumkin bo`lmagan o`rmonlar, dashtlar, savannalar).

4. Kuchsiz o`zgartirilgan landshaftlar (borish qiyin bo`lgan o`rmonlar, dengiz yuzalari).

5. Deyarli o`zgartirilmagan landshaftlar (qutb o`lkalari, baland tog`lar, cho`llar, dengiz suvlarining quyi qismlari, qo`riqxonalar).

I.M.Zabelinning fikricha, antropogen landshaftlar o`zi yana ikkiga: tabiiy antropogen va madaniy landshaftlarga bo`linadi. Tabiiy antropogen landshaftlar bir marotaba inson faoliyati ta`sirida hosil bo`lib, keyinchalik o`z holicha, tabiiy qonuniyatlar ta`sirida rivojlana boshlaydi. Ular vaqt o`tgan sari asta-sekin o`zining ilgarigi tabiiy holatiga qaytishi mumkin. Ammo, inson tomonidan bo`ladigan qayta turtkilar, bu jarayonni sekinlashtirishi yoki to`xtatishi mumkin.

Madaniy landshaftlar deganda I.M. Zabelin inson tomonidan o`zining amaliy ehtiyojlarini qondirish uchun ataylab, ongli ravishda barpo qilingan landshaftlarni tushunishni tavsiya etadi. Uning fikricha, madaniy landshaft tabiiy sharoiti bir xil bo`lgan va ko`p yillar davomida xo`jalikning biror tarmog`ida (masalan, qishloq ho`jaligida) foydalanilayotgan hududdan iboratdir.

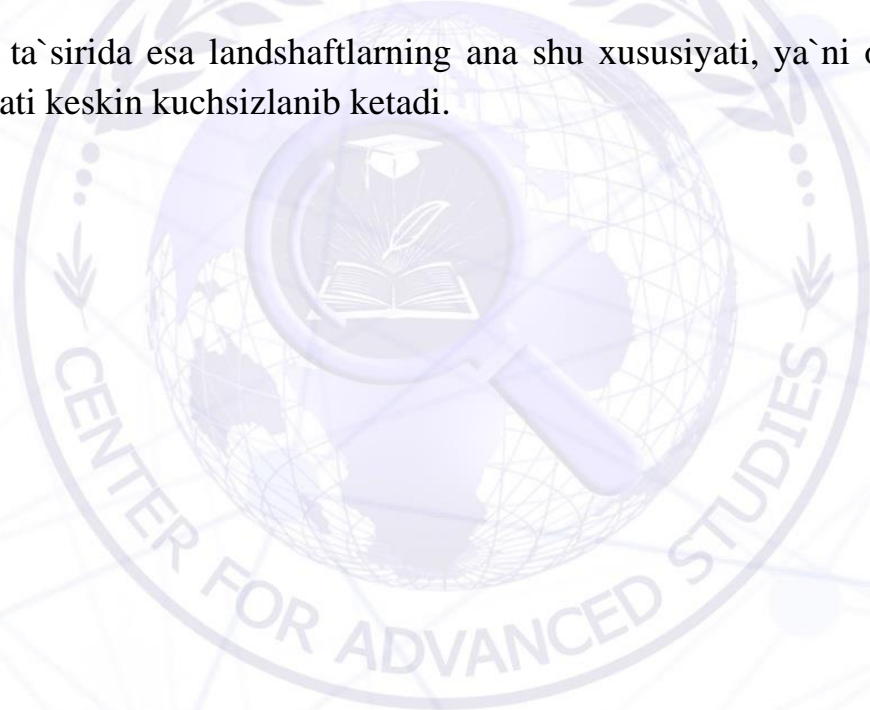
Hozirgi zamon landshaftlarining ko`pchiligi insonning oqilona faoliyati natijasida o`zgartirilgan bo`lib, ularni madaniy landshaftlarga aylantirish lozim. Bunday landshaftlarning eng asosiy xususiyatlaridan biri maxsuldorlik va iqtisodiy samaradorlik bo`lishi kerak.

XULOSA

Landshaftlarning ichki imkoniyatini rivojlantirish, tabiiy jarayonlarni faollashtirish va landshaftlarning samaradorligini oshirish asosiy maqsadga aylanishi kerak. Darhaqiqat, inson dehqonchilik bilan shug`ullanar ekan, u o`z oldiga eng avval bir narsani, ya`ni ilojn boricha ko`proq qishloq xo`jalik maxsuloti olishni maqsad qilib qo`yadi. Bu maqsadga erishish uchun landshaftni tekislaydi, tuproqni ma`lum bir qalinlikda ag`darib tashlaydi, o`g`it soladi. Ma`lum bir ekin

ekadi, sug`oradi, begona o`tlar va zararkunandalar, xashoratlarga qarshi turli xil dorilarni ishlatadi, tuproqni sho`rinn yuvadi, zax suvlarini qochiradi va hokazo. Xullas, ekin ekishdan to hosilni yig`ishtirib olgunga qadar turli-tuman agrotexnik tadbirlarni qo`llaydi va bu jarayonlar, yuzlab yillar mobaynida qaytalanaveradi. Natijada bizga yaxshi tanish bo`lgan va antropogen landshaftlar ichida «madaniy landshaft» deb atalishi mumkin bo`lgan hamda yuqori maxsuldorlik, iqtisodiy samaradorlik kabi talablarga ozmi ko`pmi mos kela oladigan landshaftlar hosil bo`ladi. Bu o`z navbatida ilgari shu landshaftlarga xos bo`lgan tabiiy xilma-xillikning soddalashishga hamda moddalarning, shu jumladan to`yimli moddalarning ham, namlik va energiyaning aylanma harakatining o`zgarishiga olib keladi. Vaholanki, landshaftlardagi to`yimli moddalarning aylanma harakati organizmlar sonining muvofiqlanib turish, tuproq unumdorligining maromida bo`lishi, landshaftlarning o`zini-o`zi saqlab turishida juda katta va hal qiluvchi ahamiyatga egadir.

Dehqonchilik ta`sirida esa landshaftlarning ana shu xususiyati, ya`ni o`zini-o`zi saqlash xususiyati keskin kuchsizlanib ketadi.

ADABIYOTLAR:

1. Ryabchikov A.M. Dunyo qitolari tabiiy geografiyasi, Toshkent, 1968.
2. Vlasova T.M. Fizicheskaya geografiya materikov i okeanov. Tom I-II, M: Prosveo'yeniye, 1976.
3. Vlasova T.M. Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi. I-II tom.Toshkent, 1985.
4. Кароматов, И. Д., & Гулямов, Х. Ж. (2017). Медицинские вопросы, освещенные в Библии. Биология и интегративная медицина, (4), 55-75.
5. Gulyamov, X. (2023). INTER-ETHNICITY IN THE FORMATION OF CIVIL SOCIETY IN UZBEKISTAN HARMONY AND RELIGIOUS TOLERANCE. Interpretation and Researches, 1(12). извлечено от <http://interpretationandresearches.uz/index.php/iar/article/view/1314>
6. Bafoevich, U. B., Rasulovna, K. R. N., & Ziyodulloevna, K. S. (2021). REACTION OF 1, 1, 1-TRIFLUOROMETHYL-4-PHENYLBUTANEDIONE-2, 4 WITH BENZOIC ACID HYDRAZIDE. INFORMATION TECHNOLOGY IN INDUSTRY, 9(3), 939-944.
7. Rasulovna, K. R. (2023). Complex Nickel (Ii) Compounds Based on Acylhydrazones of Aroyltrifluoroacetylmetthanes. EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION, 3(10), 3-5.
8. Kochkarova, R. R., & Turgunov, E. (2023). IMPROVING THE METHODOLOGY OF TEACHING CHEMISTRY LESSONS AT SCHOOL WITH THE HELP OF DIFFERENT GAMES. American Journal of Applied Science and Technology, 3(10), 15-19.
9. M.Z. Kuvatova,Sh.A.Turdiyeva,R.R. Kochkarova. (2023). USE OF VENN DIAGRAM AND NETWORK METHOD IN TEACHING THE TOPIC OF "IMPORTANT CLASSES OF INORGANIC COMPOUNDS" TEACHING METHODOLOGY IMPROVEMENT. International Multidisciplinary Journal for Research & Development, 10(10). Retrieved from <https://www.ijmrd.in/index.php/imjrd/article/view/223>
- 10.Leontpev O.K. Fizicheskaya geografiya mirovogo okeana. M: 1982.
- 11.Ensiklopeditseskiy slovarp geograficheskix terminov. M.1968.